

Jordbruksmiljöer (agrara produktionsmiljöer)

Odlingens och betets marker

Småskalighet och växlande lokala förutsättningar har präglat utnyttjandet av och strukturen på markerna. De av morän dominerade markerna inom kommunen är bördiga men innehåller även mycket sten, vilken ständigt fryser upp till ytan. Det är denna överskottssten som har samlats i de många röjnings- och odlingsrösen som karaktäriserar det småländska landskapet. I samband med fornminnesinventeringarna har stora områden med runda, flacka odlingsrösen registrerats. Dessa markerar förmodligen förekomsten av övergiven åkermark, med ett äldre kulturlandskap som präglades av ett extensivt åkerbruk utan stallgödsling.

I Lagadalen söder om Värnamo återfinns ett område med sedimentjordarter. Detta har gett förutsättningar till ett vidsträckt, sammanhängande öppet odlingslandskap runt Vidöstern.

Åker, äng och hagmark dominerade det äldre agrara landskapet. Åkerns utbredning var avhängig en boskapsbesättnings numerära storlek och därmed sammanhängande gödselavkastning. Stallgödseln utgjorde den enda metoden att förbättra jordarna ända fram till 1800-talets slut. En stor boskapsbesättning krävde stora ängsarealer. Ängsmarkerna gav gräs och örter som torkades till hö. Ängen blev åkerns moder. Under järnåldern växte en ängskultur fram, då bönderna lärde sig att omvandla skogsmark till kulturskog. Produktionen av örter och gräs som lämpade sig för hötåkt, gynnades av röjning i lövskogarna. *Ängskulturen* liksom det öppna betade landskapet hade sin största blomstring och utbredning under medeltiden. Detta hade samband med den befolkningsökning som ägde rum under 1000- och 1200-talen. De stenröjda betesmarkerna kan förväxlas med likaledes stenröjda, oregelbundna åkerytor för primitivt hackbruk. Ängsmarkerna kom att spela en nyckelroll i jordbrukets ekonomi långt in på 1800-talet, då boskapsskötseln var helt dominerande. De torra ängarna, hårdvallen, kunde utnyttjas för lövtåkt. Där det fanns bestånd av träd som lind, ask och alm, tog man vara på skotten på träden, dvs man hamlade dem. Spår av denna typ av lövtåkt ses som hamlade träd på många håll.

Åkern och ängen kom så småningom att ingå i de inhägnade *inägorna*. *Utmarken* kom att utgöras av allmanningen, skogen eller marken där kreaturen betade under sommartid. Spår efter fågator från ladugården till utmarken återfinns på flera håll, bl a i Röshult i Hånger och i Upplid i Rydaholm. Skogsbetet tärde på skogen, i stor konkurrens med uttag för byggande, för kolning i anslutning till järnbruksnäringen och för det sena 1800-talets sågverksrörelse. Den skogsvårdslag som inrättades 1904 förbjöd skogsbete, samtidigt som förnygringsåtgärder av skogen krävdes vid varje avverkning. Annan betesmark togs i anspråk och de hägnade hagarna växte fram.

Först mot slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet avlöstes årdret av plogen. Det är nu det blir nödvändigt med stenröjning och borttagande av de röjningsrösen som ligger mitt på åkerytorna.

I nuvarande Värnamo kommun praktiserades ensäde fram till införandet av moderna växtföljder under 1900-talet. Hela åkerarealen såddes varje år. Detta bör ha kombinerats med återkommande trädor. Ensädet och frånvaron av skiftning av åkermarken talar för att en ålderdomlig struktur bevarades länge.

Under 1700- och 1800-talen skedde en stor nyodling. Stora delar av ängsmarken uppodlades, vilket innebar att gödselproduktionen minskade och jordarna utarmades. Befolkningsökningen hade inneburit att allt fler var jordlösa och med svårighet kunde försörja sig. En torpkultur utvecklades och åkrar bröts, där marken tidigare inte ansetts som bördig nog. Denna odlingsmöda återfinns idag oftast som torpgrunder och odlingsrösen i utkanten av bygden eller på utmarken. I Hjalshammar söder om Värnamo kan resterna efter torpstället Dalskog ses inne i skogen. Välbevarade och vällagda stenmurar och husgrunder utgör ett fantasieggande och nästan trolskt minne över 1800-talstorparens odlingsmöda.

Från mitten av 1800-talet inleds även arbetet med sjösänkingsföretag, för att utvinna åkermark på de näringsrika strandängarna. Så skedde bl a med sjön Draven i västra delen av Bredaryd under 1800-talet, varvid de stora blockformiga åkrarna runt den forna sjön skapades. Sjön Vidöstern söder om Värnamo sänktes åren 1847 och 1863 för att vinna åkermark.

Med början under 1800-talet utvecklades åkerbruket, då nya och effektivare plogar kom till användning. De stenbundna åkrarna måste röjas, och stenen lades upp i rösen eller som gärdesgårdar. 1900-talets fortlöpande mekanisering av jordbruket kom att kräva allt större åkrar.

Vallodling fick allt större betydelse från början av 1900-talet. Vallväxternas näringsvärde konkurrerade ut ängsbruket och ängsmarker blev betesmark eller fick växa igen.

Efterkrigstidens jordbruk har blivit alltmer specialiserat och rationaliserat. Mjölkdjurshållningen har försvunnit i rask takt. Allt färre bönder brukar allt större sammanlagda arealer. Detta innebär att det främst är mark som ger en ekonomisk avkastning som brukas. Utarrendering av jordbruksmark är vanligt förekommande, medan däremot skogsmarken oftast brukas av markägaren.

Bibehållande av äldre odlings- och beteslandskap sker på sina håll med hjälp av miljöstödsmedel. Detta förutsätter dock såväl ett starkt privat engagemang som en omfattande personlig arbetsinsats.

Vi befinner oss i en brytningstid, där kulturlandskapet är statt i snabb förändring. På många håll har tidigare odlad och betad mark ett för litet odlings- och betestryck, eller inget alls. Slyvegetation vandrar in, och gränsen mellan inäga och utmark blir mindre tydlig. En stor oro för hur det framtida odlingslandskapet ska te sig är framträdande, liksom frågan om hur traditionella jordbruksnäringar ska kunna vidmakthållas.

Skiftesreformer och utflyttning av byarna

In på 1700-talet brukades det ägosystem som betecknades *tegskifte*. Termen innebar att åkerjorden tillhörande en by var uppdelad i en mängd små tegar. Dessa var därtill utspridda över den åkerareal som byn sammantaget förfogade över. Tegarna omgavs av hägnader. Tegarnas läge och form sammanhängde med jordart och terrängtyp. Tegarna låg ofta där den naturliga dräneringen var god och jorden lätt att bruka. De enskilda gårdarna hade därmed tillgång till en rättvis fördelning av god och mindre god jord. Med en fortlöpande ägosplittring kom dock tegarna att bli allt mer sönderhackade, vilket motverkade ett effektivt utnyttjande av jorden. 1600-talets hemmansklyvningar delade gårdarna på flera brukare. Med 1700-talets stora befolkningsökning blev gårdsenheterna än mindre och byarna förtätades.

Skiftesreformerna på 1700- och 1800-talen genomfördes för att effektivisera brukandet av marken och för att eliminera ägornas splittring. Lantmätaren med sin måttkedja fick en central roll i omvandlingen av landskapet. Denne blev inte alltid så väl sedd av bönderna, ett uttryck för hur smärtsamma skiftesreformerna kunde upplevas vara.

År 1757 utlyste riksdagen en förordning om *storskifte*. Med storskiftet samlades gårdarnas åker- och ängsmark till ett eller två större skiften. Även den samfälliga utmarken skiftades. År 1783 ersattes storskiftesförordningen av en ny, med kompletteringar. Först mot slutet av 1700-talet började storskiftet att genomföras på allvar. I början av 1800-talet stiftades regler för *enskifte*, vilket utgjorde ett alternativ till storskiftesförordningen.

År 1827 kom förordningen om *laga skifte*, vilken ersatte förordningarna om storskifte och enskifte. Laga skifte genomfördes i Värnamos socknar under decennierna mellan 1830 – 1900. På sina håll kom det att ta många decennier innan laga skiftet hade genomförts. Förutom att marken samlades till sammanhängande skiften så flyttades en del av gårdarna ut från bykärnorna. Antingen flyttades gårdarnas gamla byggnader ut, eller så uppfördes nya hus på de nya ägorna. Förutsättningarna för avstyckningar, hemmansklyvningar eller sammanslagning av gårdar ökade. Redan före laga skiftet fanns det dock många ensamgårdar i ursprungligt läge.

Vid en jämförelse mellan äldre och nyare kartmaterial framgår tydligt i hur hög grad det äldre odlingslandskapet har förändrats, genom skiftesreformer och fortlöpande förändringar i brukandet av åker-, ängs-, betes- och skogsmarken.

Byarna kunde såväl splittras som utglesas, t ex i formen av en radby. Exempel på radbyar i Värnamos socknar är de stora byarna Fänestad i Forsheda, Drömminge i Voxtorp och de mindre Björnhult i Gällaryd och Tännö i Tännö. Södra Vissö i Bredaryd och Rössved i Nydala utgör exempel på klungbyar, medan Sötåsa by i Gällaryd utgör en splittrad klungby.

De för Småland så karaktäristiska *stenmurarna* är till största delen en följd av laga skiftets genomförande under 1800-talets andra hälft. Stenmurarna kom att markera de nya ägogränserna. Kraftiga och vällagda stenmurar kan ses på många håll och är karaktäristiska för landskapet, men kanske de är mest påfallande i den välbevarade bymiljön i Sötåsa.

Vällagda, kallmurade stenmurar markerar ägogränserna i Sötåsa by, Gällaryd